ЗМІСТ

Передмова до другого видання 3
Від автора (1994) 10
Передмова (1994) 11

ДІТИ І ПАСИНКИ «ВІДЛИГИ» 20
Шістдесятники 20
«Справа юристів» та інші 44

ІНАКОМИСЛЕННЯ: ІСНУВАННЯ ЯК ФОРМА ОПОРУ 62
«Перший покіс» 62
Інтелігенція під пресом 81
Самвидав України 111

ДИСИДЕНТИ. ОПІР ЯК ФОРМА ІСНУВАННЯ 150
«Генеральний погром» 150
«В'язні сумління» 175
Правозахисний рух 196

HOMO DISSIDENS
(Післямова) 219

Покажчик імен 239

Передмова до другого видання

Я не мав наміру видавати цю книжку вдруге. Вона — частина моєї інтелектуальної біографії, сторінка власного минулого. Я вважаю її до певної міри «юнацькою» роботою, своєрідним етапом на шляху до професійної зрілості, яка в істориків через особливості їхнього ремесла нерідко збігається з віковою та соціальною зрілістю.

Іншими словами, я так уже не пишу. Коли мені запропонували перевидання, я хотів відмовитися, але не знав, як це зробити, бо дуже поважаю людину, у якої виникла така ідея, і шаную видавництво, котре висловило бажання її підтримати. Я не зовсім розумів, як можна вдруге видавати книжку, яку написано чверть століття тому: змінилася країна, змінився я, змінилися люди — герої цієї праці. Принаймні у половини з тих, з ким я спілкувався під час інтерв'ю, у біографії поряд із датою народження з'явилася інша, більш сумна дата.

Для мене тема здавалася вичерпаною, але я намагався залучити до її подальшого дослідження молодших колег. Не можу сказати, що моя спроба була вдалою. Одна з них захистила кандидатську дисертацію, присвячену інтелектуальному нонконформізму, але покинула скупі наукові лани, не перетворивши дисертацію на книжку. Інший непогано розпочав тему порівняння шістдесятників у 1960-ті та їхніх біографій у 1980–1990-ті. На жаль, цей проект закінчився майже на самому початку: науково-дослідницька діяльність, особливо у гуманітаріїв, — сфера малоприбуткова.

Можливо, я вагався б і далі, однак події останніх років змусили мене переглянути ставлення до ідеї перевидання. Ситуація, в якій опинилася Україна: територіальні втрати, війна на Сході, гібридна війна, стрімке погіршення рівня життя, деградація державних структур, тотальна корупція, втома від очікувань, що ніяк не здійснюються, — усе це створює доволі напружену, іноді параноїдальну суспільну атмосферу, в якій дедалі виразнішими стають тенденції до радикалізації поглядів і дій, до застосування насильства, до пошуку «простих» і швидких варіантів розв'язання складних проблем.

У цій атмосфері, крім іншого, виникає спокуса «заткнути рота» всім, хто висловлює погляди, що не збігаються з поглядами

того чи того загалу, зростають культурна нетерпимість, ксенофобія, зміцнюється звичка до дегуманізації Іншого. Усе це нерідко виправдовують наявністю зовнішньої агресії, війною, необхідністю протистояти агресорові. Свобода слова стає жертвою або *raison d'etat*, або корпоративних інтересів, або вулиці, нетерпимість до інакомислення — нормою, мова ненависті — повсякденністю.

Якими у цьому контексті є герої моєї книжки? Чому досвід певного етапу їхнього життя набуває актуальності? Мені здається, що існує одна основна причина. Фундаментальною цінністю для більшості з них, принаймні в той час, про який ідеться у виданні, була свобода слова. У їхній конкретній ситуації цей принцип поєднався з іншим, не менш фундаментальним — правом певної культури не лише на суверенність і самобутність, а й на саме існування. Принаймні так можна сформулювати головну об'єднавчу ідею того явища, що назване у книжці «рух опору». Політично-філософський трактат Юрія Бадзя мав дуже просту назву — «Право жити».

І, нарешті, не можна не пригадати ще одну надзвичайно важливу річ. Нещодавні події — протести проти корумпованої, цинічної влади, що перейшли у повстання, яке хтось назвав «революція гідності». Термін уподобали не лише люди, які змагалися і гинули на барикадах, а й влада, яка охоче маніпулює ним в інтересах власної легітимації, тим самим девальвуючи як саму подію, так і її центральну ідею.

У сьогоденні маємо проблему і з революцією, яка не змінила ні природу влади, ні суспільні відносини, і з гідністю — важко говорити про гідність там, де переважна більшість населення має виживати, де корупція перетворилася на частину культури, влада — на засіб збагачення, політика — на брудний бізнес. Нещодавня ініціатива законодавців — «встановлення відповідальності за публічне приниження Революції Гідності, пам'яті "Небесної сотні" та усіх героїв, що загинули у боротьбі за незалежність і свободу країни» — видається злим жартом, знущанням над самою ідеєю гідності.

Гадаю, саме деякі герої моєї книжки належать до тих, хто здійснював справжню революцію гідності, можливо, не знаючи цього. Вони жили в ті часи, коли єдиним способом обстоювати гідність було індивідуальне змагання за свободу слова. Вони не мали сцени на головній площі країни, гучномовців, Фейсбуку,

розголосу, спонсорів, політичної реклами, виходу на засоби масової інформації, свободи пересування, навіть права читати те, що вони хотіли. Їхня справа, їхні дії, їхня позиція були в кращому разі відомі невеликому колу однодумців і прибічників, у гіршому — об'єктом «загальнонародного засудження» й уваги «компетентних органів». Вони опинилися сам на сам з потужною державою, колосальним апаратом не завжди легітимного насильства, системою, де інакодумство вважали кримінальним злочином. Шансів загинути у відкритому бою, «на людях», на Майдані, в екстазі боротьби і бою вони також не мали — їх переслідували на закритих процесах, гноїли в карцерах і таборах, у психіатричних лікарнях, — життя давало їм лише дві шпарини, через які до них просочувалася надія на допомогу та співчуття: спільнота однодумців і непевна, спорадична підтримка «Заходу», яка зберегла життя одиницям, але іноді створювала й додаткову загрозу, бо влада вбачала в «Заході» противника.

При цьому більшість із них не були революціонерами ні за світоглядом, ні за культурою чи способом життя.

На мою думку, сучасна ситуація в Україні та й поза її межами така, що потрібно нагадати про героїв моєї книжки — саме у 60–70-ті роки минулого століття. Варто нагадати про те, що ще не так давно (часова дистанція вимірюється одним поколінням) цілком буденно можна було опинитися в ув'язненні чи на засланні в місцинах із жорстким кліматом і соціальним середовищем за те, що є буденним сьогодні. За читання чи написання книжок або статей, за публічне висловлювання незгоди з «політикою партії», за передрук вірша чи статті. Що сам передрук належав до списку технічно складних і просто небезпечних процедур. Що копіювальна техніка була доступна тільки в державних установах і перебувала на суворому облікові, а друкарські машинки певний час зобов'язували реєструвати у «компетентних органах». Що існувала цензура і будь-який твір ухвалювали до друку не так редакції, як установи, які мали дуже віддалений стосунок до творчості. Що працювали лише два-три телевізійних канали і зміст передач був чітко регламентований та підконтрольний владі. Що виїзд за кордон був можливий лише з дозволу тих самих «органів», обсяги компетенції яких знали тільки вони самі. Зрештою — що існувала одна-єдина партія і суспільно-політичний устрій, у якому не було місця приватній власності, політичному плюралізмові та свободі слова. Можна й далі перелічувати

«національні особливості» радянського ладу, однак про них ітиметься нижче.

Основна мета цих зауваг — натякнути сучасному читачеві: те, що зараз вважають природним і повсякденністю, — зокрема право вільно висловлювати свою думку публічно, — колись було предметом виснажливих і небезпечних для здоров'я та життя змагань. І на такі змагання наважувалися одиниці, іноді десятки. Назагал за різними підрахунками на всю УРСР 1960-х — початку 80-х вдалося налічити близько тисячі осіб…

Утім такі люди знайшлися, і нечисленність їх лише увиразнює важливість самого факту їхнього буття.

Долі цих людей склалися по-різному. Дехто намагався стати політиком національного чи місцевого масштабу, хтось прийшов до влади в ранзі топ-чиновника, хтось побував депутатом. Похід у політику для більшості з них став випробуванням, з яким вони не впоралися. Створений ними наприкінці 1990-х потужний рух змарнувався у кілька дрібних маргінальних партій правоконсервативного штибу. Дехто реалізував на практиці давнє українське прислів'я «Два українці — три гетьмани». Компроміс початку 1990-х з партійною номенклатурою, яка скористалася їхніми ідеями і гаслами для власної легітимації, виявився масштабним самообманом. Похід у велику політику — не менш великим розчаруванням і маргіналізацією тих, хто називав себе «націонал-демократами».

Окреслюючи явище, якому присвячено цю книжку, я назвав його «рух опору». Зазвичай так називають організовані збройні рухи. Цей ненасильницький рух був скоріше рухом думки, волі, енергії, рухом особистостей. Він не мав і не міг мати організаційного оформлення. Навіть Українська Гельсінська група була радше неформальним об'єднанням однодумців. Зауважимо, що згодом, коли з'явилися можливості для організаційного оформлення, найбільш прикметні діячі цього руху не спромоглися створити чітко структурованих впливових партій чи рухів, за винятком короткого періоду кінця 1980-х — початку 1990-х.

У словосполуці «рух опору» не менш важливим є слово «опір». Умови існування інакодумців у СРСР та УРСР були, м'яко кажучи, несприятливими для розроблення та деталізації конструктивних політичних програм. Усе мало будуватися на запереченні, на конфронтації з системою, на обстоюванні елементарних людських прав, нерідко тих, які було закарбовано в Конституції,

на виживанні. Коли з'явилися можливості для розроблення й реалізації конструктивних проектів, з'ясувалося, що ресурс для цього дуже обмежений. Його вистачило на участь у поваленні системи, але не вистачило навіть на протидію її частковому самовідтворенню — лише під іншими гаслами і в інших іпостасях. Можна сказати, що рух опору не дав українського Гавела, але можна і запитати: чи був у суспільстві запит на таку постать? Чи взагалі міг з'явитися в Україні свій Гавел?

І зрештою — чи не є історія українських нонконформістів у цьому сенсі повчальною у світлі не таких уже давніх подій? Досвід двох повстань, названих «революціями», засвідчує готовність і здатність загалу до протесту, до жертовності й подвигів, до самооборони і повалення, однак дає дуже мало сподівань на здатність до розроблення та реалізації конструктивної програми, до повсякденної, важкої роботи, змагання щодня, а не раз на десять років. Можна побачити дивовижні зразки самоорганізації та жертовності для опору і протесту й не менш дивовижні приклади неспроможності трансформувати результати цього опору і протесту в практичні результати.

У цьому сенсі історія покоління шістдесятників дає вражаючі зразки. З одного боку — роки і навіть десятиліття виснажливої, небезпечної, переважно безнадійної важкої праці, боротьби сам на сам із потужною системою. З іншого — витрачання енергії, сил і ресурсів на подолання, заперечення, виснаження і відповідно — неготовність до побудови, конструктивної дії.

Можна сказати, що ця книжка також і про явище, яке відходить у минуле. Ця книжка — про інтелігенцію в тому піднесено романтичному значенні цього слова, яке передбачає певні етичні настанови, спосіб поведінки і спілкування, громадянську позицію. У сучасній Україні інтелігенція швидко перетворюється на аналог снігової людини: багато хто чув, але майже ніхто не бачив. Інтелігенція як соціологічне явище фактично люмпенізована: класичні інтелігентські професії — учитель, викладач, лікар, науковець, інженер — зведено до рівня непристойної бідності. Інтелігенція як суспільний, морально-етичний феномен відходить у минуле. Спроби функціонувати у звичній з XIX століття месіанській ролі — просвітників і «будителів» не збігаються з алгоритмами й темпами суспільства, яке пережило інформаційну та медійну революції, яке, з одного боку, охоплене споживацькими синдромами, а з іншого — має елементарно виживати.

Пам'ять про шістдесятників і дисидентів нині співіснує на рівні комунікативної (власне як пам'ять, що передається безпосередньо впродовж принаймні трьох поколінь) і культурної, яку конструюють сучасники. Уже є спогади, щоденники, інтерв'ю, листування та інші видання, де учасники руху і сучасники діляться своїм життєвим досвідом і міркуваннями про нього [1]. Є поодинокі дисертації [2], нечисленні книжки [3], довідники [4], героїв цієї книжки бачимо в підручниках, музейних експозиціях, документальних фільмах, в інтернеті [5]. Видано і перевидано їхні твори, іноді у вигляді доволі об'ємних зібрань [6]. Є вулиці, проспекти, навчальні заклади, названі іменами героїв книжки. Є пам'ятники, щоправда, такого естетично-художнього рівня, що деяких краще не було б. На державному рівні ми періодично відзначаємо «круглі» дати.

Утім я не можу позбутися враження, що явище, про яке йдеться у цій книжці, наші сучасники недооцінили. А нинішня ситуація і політична кон'юнктура виштовхують на поверхню героїв доволі сумнівного ґатунку. Я не маю наміру протиставляти, наприклад, умовних «Бандеру» і «Чорновола», хоча суто

---

[1] *Світлична Н., Світлична Л.* Доброокий: Спогади про Івана Світличного. К., 1998; *Бердиховська Б., Гнатюк О.* Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами. К., 2004; *Танюк Л.* Твори в 60 томах. Т. 5: Щоденники. К., 2005; *Коцюбинська М.* Книга спогадів. К., 2006; *Дзюба І.* Спогади і роздуми на фінішній прямій. К., 2008; *Горинь Б.* Не тільки про себе. Т. I–III. К., 2006–2010; *Малюта І.* «АГОВ!». К., 2012 та ін.

[2] *Заплотинська О. О.* Інтелектуальний нонконформізм в Україні в 60–70-х рр. XX ст. (Історико-культурний аспект): дис. ... канд. іст. наук. К.: Ін-т історії України НАН України, 2006; *Деревінський В. Ф.* Громадсько-політична та державотворча діяльність В'ячеслава Чорновола: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. К., 2013.

[3] *Курносов Ю. О.* Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.). К., 1994; *Русначенко А. М.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. К., 1998; *Бажан О. Г., Данилюк Ю. З.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.) / НАН України. Ін-т історії України. К.: Рідний край, 2000; *Обертас О.* Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-ті — початок 1970-х років) / передм. М. Коцюбинської, післям. О. Зінкевича. К., 2010.

[4] Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1, ч. 2: Україна / уклад. Є. Захаров, В. Овсієнко. Х.: Права людини, 2006; Рух опору в Україні, 1960–1990: енцикл. довід. / гол. ред. О. Зінкевич. К., 2010.

[5] Дисидентський рух в Україні 1954–1987. Режим доступу: http://museum.khpg.org/index.php?id=1162536313

[6] Див., наприклад: *Стус В.* Твори: в 6 т., 9 кн. Львів, 1994–1999; *Чорновіл В.* Твори: у 10 т., 11 кн. К., 2002–2012.

суб'єктивно вважаю, що неумовний Чорновіл і як особистість, і як політичний діяч, і як публіцист набагато цікавіший і потужніший за умовного Бандеру. Звичайно, є те, що їх поєднує: обидва стали «професійними революціонерами» як через переконання, так і через збіг обставин, обидва змагалися за незалежну Україну, обидва загинули за обставин, які були загадковими, в одному випадку недовго, в іншому — залишаються такими і нині. Можна сказати, що парадоксальним чином їх об'єднує і дещо карикатурний стиль пам'ятників.

Та якщо якість у певному сенсі поєднує, то кількість роз'єднує: пам'ятник Чорноволу є у Львові, Києві, Хмельницькому та Миколаєві, пам'ятник Бандері — більш як у сорока містах, щоправда, поки що лише Західної України. Вулиці, проспекти і провулки Чорновола (понад сорок) є в усіх регіонах України, топоніми з іменем Бандери тільки нещодавно стали з'являтися на території Центральної України — переважно завдяки зусиллям конкретної партії. Звичайно, сегменти пам'яті та історії, представлені цими постатями, цілком можуть і мають співіснувати у межах одного, спільного історичного простору.

Однак якщо в одному випадку існує «революційно-героїчний» міф, то в іншому — його немає. В одному випадку громаді розповідають, що 1991-й — результат зусиль ОУН та УПА, і роблять усе можливе, щоб «забути» певні ексцеси, пов'язані з насильством і вбивствами. В іншому — не надто активно згадують про те, що боротьба без зброї, без перспективи, без розголосу, без культу насильства і вбивства, те, що В. Гавел назвав «силою слабких», — це саме той рух опору, який усе ж таки дав безпосередній результат у 1991 році.

Повертаючись до початку своїх міркувань, ще раз зазначу, що ця книжка — лише мікроскопічний зріз явища, яке вона описує. Явища, яке доволі швидко перетворюється на минуле. Утім, гадаю, це те минуле, яке не варто і не можна забувати. Якщо йдеться про самоповагу, про шанування критичної думки, здатність її обстоювати за будь-яких, навіть найнесприятливіших обставин, про справжню гідність, про мужність відверто говорити те, що не подобається владі чи загалові, — ця сторінка минулого має зберігатися у сучасному і майбутньому. Можливо, пропонована книжка хоча б трохи посприяє цьому.

Чепел-Гілл, США, 2018 р.

Від автора (1994)

Події, про які йдеться у книжці, ще не стали віддаленою історією. Більшість її героїв живуть поруч з нами, активно впливають на суспільно-політичне життя країни, залишаються об'єктами наших симпатій чи антипатій. Звертаю увагу читача на ту обставину, що дати до кінця виважену оцінку діяльності цих людей з позицій нашого сьогодення неможливо. Тому я намагався оцінювати явище в цілому, прагнув розкрити передовсім його суть і міру впливу на сучасну ситуацію в Україні.

Ця книжка — не підручник з історії дисидентського руху в Україні. Я вбачаю в ній лише першу спробу розглянути одне з феноменальних явищ української історії, тому не претендую на повноту фактів, завершеність висновків, незаперечність істин. Основним моїм завданням було привернути увагу до явища дисидентства, показати його складність і неоднозначність, зв'язок із духовною традицією української інтелігенції та загальнолюдськими цінностями.

Описуючи події, людей, обставини, я, звісно, намагався дотримуватися нейтральної позиції, прагнучи якщо не об'єктивності, то об'єктивізму. Проте мушу зауважити, що підсвідомо я завжди був на боці героїв своєї книжки в головному — у їхній боротьбі за людську гідність, справедливість і духовну незалежність.

Передмова (1994)

Назва, винесена на обкладинку книжки, часто породжує здивування істориків. Вони висловлюють щирі сумніви щодо того, чи існував насправді рух опору в 1960–1980-ті роки... Якщо зважити на ті обставини, в яких цей рух розвивався, майже повну відсутність інформації про нього в сучасних спеціальних працях, фізичну неможливість для дослідників в Україні звертатися до означеної тематики ще в недавні часи, ці сумніви і здивування можна зрозуміти. Для більшості істориків в Україні ця тема — «terra incognita». Лише останнім часом, головним чином завдяки зусиллям публіцистів, літературознавців, самих учасників руху опору, почала вимальовуватися картина багаторічної боротьби нонконформістської інтелігенції за ідеали, багато з яких стали сьогодні буденністю. Гадається, і для істориків настав час сказати своє слово.

Поняття «рух опору» в цій книжці потрактовано нетрадиційно. Тут не мається на увазі широкий, масовий рух з чітко визначеною політичною програмою, організаційною структурою та іншими необхідними атрибутами. Йдеться передусім про рух як процес змін, еволюцію духовного світу частини інтелігенції, моральне, а вже потім політичне протистояння системі. Втім існували і традиційні ознаки руху опору: організації, програми, лідери тощо, хоча здебільшого в дуже аморфному, невизначеному вигляді.

Появу руху опору в Україні в 1960–1980-х роках можна вважати феноменальним явищем. Він виник та існував протягом більш як двадцяти років майже винятково завдяки зусиллям інтелігенції, й усе це — за вкрай несприятливих соціально-політичних умов. Придушити його остаточно так і не вдалося, незважаючи на активну репресивну політику держави.

Понад те, він справив глибокий вплив на події періоду другої половини 80-х — початку 90-х років. Принаймні та частина колишньої партійно-державної номенклатури, яка прийшла до влади на початку 90-х років, має бути вдячною рухові опору попереднього періоду, оскільки вона скористалася саме його гаслами і частково — результатами діяльності. Діячі руху опору і сьогодні залишаються на політичній сцені. Деякі з них увійшли до лав нової бюрократії, дехто й у сучасних умовах грає роль